

ЗАБОРАВЉЕНА БРАЋА РАДОВАНОВИЋ

Доц. др Миле Игњатовић

Клиничко-болнички центар „Звездара”,
Хируршка клиника „Никола Спасић”, Београд

Сажетак

Увод/Циљ. После вишевековног културног и научног заостајања, српска медицинска публицистика се зачиње тек у другој половини 19. века и то прво превођењем значајних европских дела, а касније, са развојем школства, публикавањем првих уџбеника и властитих дела. Њихов значај није никада истакнут и многа од тих значајних дела и њихови аутори су касније потпуно заборављени. Циљ рада је да прикаже и истакне значај преводилачког опуса браће Радовановић.

Материјал и метод. Сакупљени су и анализирани преводи и дела браће Радовановић публиковани у периоду 1864–1879. и то из области медицине, екологије и еволуције.

Резултати. Браћа Радовановић су превели најактуелнија европска дела из области права, медицине, екологије и еволуције. Михаило Радовановић (1840–1863) завршио права у Паризу, редовни члан Друштва српске словесности, превео је: „Јустинијанове институције“ (1864), Ортолан Ж. „Основи казнителног права“ (1864) и друга правна дела. Милан Радовановић (1849–1878) санитетски поручник, лекар у Српско-турском рату, превео је: Грове, У. Р. „Физика: физичке силе и узајамни одношај“ (1870), Ди Боа-Рајмон Е. „О границама сазнавања природе“ (1873), Свјатловска Р. „О дејству хлорала-хидрата у перјоди отварања материце и истурања плода“ (1876), Есмарх Ф. „Прва помоћ рањеноме“ (1876), Хајфелдер О. „Војени хирургијски требник“ (1877), „Аерацијона метода лечења рана“ (1878), Дарвин Ч. „Постанак фела помоћу природног одбирања“ (1878), „Шта то пишеш?...: Посвећено сестри Катарини“ (1879). Алекса Радовановић (1852–1975), студент медицине, поред књижевних дела превео је: Бекет А. „Земља и природни појави на њој“ (1870), Хекел Е. „Природна историја постања“ (1875). За потребе превода започели су рад и на српској терминологији, али и израду сопствених дела. Заборављене „Белешке“ Милана Радовановића, које је Српски архив за целокупно лекарство објавио 1877. у две обимне књиге, најбољи су приказ збрињавања рањених у српско-

турским ратовима. Прерана смрт од туберкулозе прекинула је прерано њихов рад. Необично обимно и значајно дело било је познато само неколицини зналаца и никада није доживело праву стручну и научну афирмацију.

Закључак. Браћа Радовановић су превели најактуелнија европска дела, али она нису била популаризована и нису имала истакнут значај јер су брзо запостављена и заборављена, као и њихови аутори. Све то можда говори о српском културном бићу, али та дела могу имати данас велики значај за изучавање тог времена и враћање нашег дуга према великом делу и ауторима.

Кључне речи: историја медицине, 19. век, здравствене службе

Увод

Српска медицина у средњем веку је била на нивоу европске медицине. Међутим, док је Србија била под турским ропством, прошли су далеко од ње велики европски покрети (хуманизам и ренесанса, рационализам и романтизам), а медицина је доведена до најзаосталије у Европи. Дешавале су се револуције и проглашаване републике, а српска ренесанса је каснила четири века и непосредно је везана за њене велике устанке и околности у Европи^(1,2). Упоредо са заснивањем српске државе оснивају се школе и формира се њена санитетска служба, грађанска и војна⁽³⁾. То је значајно успорено неразумевашем и немаштином, а највише ратовима које је новооснована, у почетку полувазална, Србија водила ради стицања самосталности, касније ради остварења националних снова и, на крају, учествујући у светском рату.

После вишевековног културног и научног заостајања, српска медицинска публицистика се зачиње тек у другој половини 19. века и то прво превођењем значајних европских дела, а касније, са развојем школства, публикавањем првих уџбеника и властитих дела. Њихов значај није никада истакнут и многа од тих значајних дела и њихови аутори су касније потпуно заборављени.

Циљ рада је да прикаже почетке српске медицинске публицистике и истакне значај преводилачког опуса браће Радовановић.

Материјал и метод

Сакупљени су и анализирани преводи и дела браће Радовановић из области медицине, екологије и еволуције публиковани у периоду 1864–1879, као и касније публикације о њима и њиховом делу.

Резултати

Маринко Радовановић (Богатић, 1813–1881, Београд) и Јелка рођ. Спу-
жић (Шабац, 1821–1911, Београд) венчали су се 1839. и имали осморо де-
це. Шесторо деце је одрасло, али су три сина умрла од туберкулозе (Ми-
хаило, Милан и Алекса), а од туге за њима и најмлађа ћерка Катарина
(Београд, 1858–1878, Београд). Остале су две ћерке: Анка (1844–1916, удата
за Панту Срећковића професора Велике школе) и Цана (1848–1937, удата
за Димитрија Топузовића). Маринко је службовао је у Шапцу, Крагујевцу
и Београду и био угледни судија, „*попечитељ*“ (министар) правде, члан
Великог суда. Познато је његово учешће у тзв. „Мајсторовићевој завери“
(„Карановачки случај“). Наиме, Суд смедеревског округа осудио је 1864.
године Антонија Мајсторовића, пензионисаног саветника и 25 његових
другова, да су вређали владара (кнеза Михаила) и да су хтели да га збаце
са престола. Кривица се није могла доказати и Велики суд је све оптуже-
не ослободио. Међутим, за казну су осуђени председник суда Јован Фи-
липовић и чланови Јеврем Грујић и Маринко Радовановић. Маринко је
осуђен на три године затвора и издржавао их у Карановцу (Краљеву). У
затвору је преводио житија светаца и три су објављена 1866. године: Жи-
тије св. Николе, Житије св. Ђорђа и Житије св. Јована Крститеља.

Ипак, Маринко је био и најнесрећнији отац који је до последњег да-
ха помагао својим синовима да преведу најактуелнија европска дела из
области права, медицине, екологије и еволуције.

Михаило (Мијаило) Радовановић (Шабац, 13. август 1840–12. април 1863,
Београд) завршио је београдски Лицеј, потом права у Паризу и посебно се
уписао са државним институцијама Белгије и Швајцарске. Вратио се 1862.
и био постављен за чиновника Министарства правде. Редовни члан Дру-
штва српске словесности постао је 13. јануара 1863. Отац Маринко у свом
допису Великој школи, уз попис библиотеке коју поклања, каже: „И ако ни-
је навршио био 23. године живота изнео је на јавност ове радове своје...: *Основи*
казнителног права; Порота у Инглеској; Јавност у суђењу; Слобода ... у Ингле-
ској; Нотари у Француској; Закон о адвокатима; Судске записке; Судске белешке;
Турско српски сукоб; Лузерна у Швајцарској; Кавур“. Недостају у овом списку
„О казнама којима се одузима слобода“ и више преведених радова публи-
кованих у часописима. Најзначајнији његови преводи су: „Јустинијанове
институције“⁽⁴⁾, и Ортолананове „Основи казнителног права“⁽⁵⁾ са укупно
више од 700 страница, а објављени су 1864. (после његове смрти). У вазалној
и неписменој Србији, са правним системом и школством у повоју, појавила
су се дела каквих је било мало у Европи и омогућила изучавање права на
самим изворима. О значају дела говоре и три чињенице: то су зачеци самог
правног језика и терминологије, ректор Велике школе је тражио 1879. од
министара просвете и црквених дела да се „Институције Јустинијанове“
доштампају јер је књига распродата и требало је још 50 година да се појави
нови превод Луја Бакотића. Нажалост, превод је касније заборављен.

Милан Радовановић (Крагујевац, 17. октобар 1849–21. мај 1878, Београд) завршио је права на Великој школи, а потом упућен као државни стипендиста на студије медицине у Берлин. Због озбиљних крволиптања, прешао је после три године (1873) у Хајделберг. На позив српских власти вратио се 1876. у Србију и у чину санитарског поручника учествовао у српско-турским ратовима као лекарски помоћник у београдској војној болници, а касније као ординирајући лекар у бараци кнегиње Јулије (барака бр.2) у авлији болнице. Одликован је Таковским крстом и крстом Српског друштва Црвеног крста.

Милан је почео са публиковањем превода белетристике у „Вили“, али убрзо (од 1870) се у часописима јављају преводи научних чланака, критика и одломака из обимнијих дела. Истичу се преводи осам обимних књига са више од 1600 страна: Грове, У. Р. „Физика: физичке силе и узајамни одношај“ (1870), Ди Боа-Рајмон Е. „О границама сазнавања природе“ (1873), Свјатловска Р. „О дејству хлорала-хидрата у перијоди отварања материце и истурања плода“ (1876), Есмарх Ф. „Прва помоћ рањеноме“ (1876), Хајфелдер О. „Војени хируршки требник“ (1877), „Аерацијона метода лечења рана“ (1878), Дарвин Ч. „Постанак фела помоћу природног одбирања“ (1878), „Шта то пишеш?...: Посвећено сестри Катарини“ (1879). Међутим, како његов отац пише: „А у рукопису остали су многи радови његови који нажалост може бити неће моћи сви без његове коректуре света видети. Знајући да се књижевним радом много више помаже рањеним и болесним војницима него рецептом и ручном помоћи једног лекара у болници, Милан је за време прошлог рата за независност, написао она своја напред споменута лекарска дела, предпоставивши их научном природњачком раду своје, Дарвиновог дела „О постанку фела“; које је у штампу дато било и тим је он показао одушевљеност своју за обилну брзу помоћ у интересу Отаџбине своје...“.

Поред превода објавио је и две обимне књиге бележака о лекарским искуствима за време рата и завршавао је дела своје прерано умрле браће („Основи казнителног права“ и „Природна историја постања“).

Алекса Радовановић (Крагујевац, 15. март 1852–12. март 1875, Мерани, Алпи, пренет у Београд 22. марта 1875), завршио је права на београдској Великој школи 1870, а следеће године започео студије медицине у Берлину. Преводе приповедака почео је да објављује 1868. у „Вили“, учествовао у преводу „Тумачење природних појава или зашто – зато“⁽⁶⁾ (књига награђена је из књижевног фонда Илије М. Коларца) и превео је: „Земља и природни појави на њој“⁽⁷⁾ и „Природна историја постања“⁽⁸⁾ (књига је била награђена са 100 дуката из фонда Задужбине Илије М. Коларца).

Дискусија

Значај дела браће Радовановић најбоље истичу околности у којима су настала: у полувазалној Србији после вишевековног ропства, у време општег незнања и неписмености, непознавања страних језика, са тек

започетим формирањем школског система и санитарске службе, без довољно лекара, без медицинске публицистике. Брз напредак и надокнада изгубљеног били су онемогућени честим ратовима, а Србија је у периоду 1876–1918. водила шест ратова и провела у рату 13 година или 1/3 тог времена⁽⁹⁾. Прикључење напредној Европи додатно отежавају српске навике, немар, инертност, завист, сујета и – заборавност. Можда је из овог периода много тога требало заборавити, али не све.

Београд је имао 1859. године 18 900, а 1862. године 14 760 становника.

Развој школства

Почетком 19. века школски систем практично није постојао. Мало основних школа формираних за време I српског устанка, расформирано је после 1813. Тек Хатишериф од 30. новембра 1830. признаје Србију као аутономну кнежевину са унутрашњом самоуправом и наследним кнежевским достојанством, а тачком 8 дата је слобода да „Срби имаће власт постављати у земљи својој печатње књига, болнице за своје болеснике и школе ради воспитанија деце своје“. Неписмени кнез Милош донео је: „Устав народни школа у Књажевству Србије“ (1833, установљене народне школе: мале, редовне и велике), „План за школе како имају постојати“ (1836) и „Назначеније учебни предмета“ (1838, план и програм наставе)⁽¹⁰⁾.

Прва средња школа (троразредна) основана је 15. октобра 1830. под називом „Верховна“, која је премештена 1833. у Крагујевац. Марта 1835. претворена је у четвороразредну, потом у петоразредну гимназију. Истовремено су основане дворазредне полугимназије у Шапцу, Чачку (Ужицу) и Зајечару (Неготину).

Књажевско-српски Лицеј основан је 19. јуна 1838. у Крагујевцу као највиши научни завод са задатком да спрема држави образоване и стручне чиновнике „... да распростире по народу светлост и просвету“. Реформом из 1863. Лицеј је прерастао у Велику школу („Научно заведеније за вишу и стручну изобразеност“). Имала је три факултета: филозофски, правни и технички. На Техничком факултету се предавала јестаственица (природна историја, природопис, познавање природе), а студенти Филозофског и Правног факултета учили су и зоологију, ботанику и минералологију са геогнозијом. Професор свих грана јестаственице био је др Јосиф Панчић који је израдио 1855. „Кратак преглед предавања из Јестествене историје о царству животиња (зоологија) и о царству растенија (ботаника)“ и написао први рад из јестаственице („Јестаственица у основној школи“, штампан 1876. у часопису „Школа“. О значају и настави јестаственице писао је: „Природне ствари нису маште, које се у надраженом мозгу зачињу, нису мисли које могу читањем или чувањем да се схвате и запамте, природне ствари морају да се очима виде и прстима

опијају. Јестаственица се не учи из књиге, у којој је само обележен ред којим ваља да тежи настава, јестаственица се учи најбоље у пољу, у шуми, на брду – у самој живој природи“.

Формирање санитарске службе

Почетком 19. века у Србији није било лекара^(11,12). Први су почели да долазе од 1819.^(13,14), а 1829. било их је пет: Јован Стејић¹ ⁽¹⁵⁾, Куниберт у Београду, Ђорђе Новаковић у Јагодини, непознати Рус у Пожаревцу и непознати турски лекар у Чачку⁽¹⁶⁾. У исто време (од средине 18. до средине 19. века) у Новом Саду радило је 30 Срба лекара. Они су ретко прелазили у Србију, а никако се нису насељавали због опште, личне и економске несигурности.

Није успео покушај кнеза Милоша да, преко Вука Караџића, доведе Србе лекаре из Аустро-Угарске. Није успео ни покушај стипендирања (1828–1832) младих Срба који су започели студије медицине. Поједини су умрли за време студија (Антоније Недељковић и Александар Будимировић), поједини нису завршили или се нису вратили (Стефан Михаиловић, Павел Јаковчић), а Јаков Ужаревић „није био достојан кнежеве милости“^(17,18). Оправдали су поверење и улагање само: Максим Николић Мишковичев², Константин Михаиловић и Стева Милосављевић.

Положај доктора у Србији није био завидан. Приватне праксе практично нису имали иако их је било мало. Народ је и даље ишао код хећима, ранара и врачара. Једини излаз била је државна служба, а тамо их је чекао газда Милош. Поред тога што им је закидао од плате, мало је рећи да их није поштовао. Поред свега, доносио је и медицинске уредбе. У Милошевој Србији било је више епидемија колере⁽¹⁹⁾, а прво упутство написао је 1831. највероватније др Јован Стејић, али је кнез Милош већ дао мишљење о етиологији колере³. У току следеће епидемије колере Совјет је издао 26. јула 1836. упутство („Правило – како се ваља од колере чувати, како се колера може познати, како се од њег ваља лечити и како се после ње

1 Јован Стејић (1803–1853), први лекар Србин, био је лекар кнеза Милоша 1830–1832, када је после увредљивог отпуста прешао у Земун. У Србију се вратио тек фебруара 1840. (после протеривања Милоша), када је постављен за шефа санитета и, потом, за главног секретара Државног совјета, где га је затекла смрт. Био је оснивач и члан Друштва српске словесности (Друштво Србске Словесности).

2 Често се наводи и као Максим Николић Мишковић, али ради се о Максиму Николићу (1804–1878), рођеном у Сремском Карловцима, који је сам свом српском имену, за време студија у Пешти, у инат мађарским колегама, додао проруско Мишковичев. У знак захвалности за новчану помоћ у току студија, своју докторску дисертацију посветио је кнезу Милошу и био његов веран присталица.

3 Акт бр. 2155 од 18. августа 1831. „Одобраван што сте контумац (карантин) у Београду баталили, јер заиста против колере никакове ползне нечини, будући је осведочено, да је болест тог својства, да се ваздухом распрострањава и влажносту положенија места и из других причина (узрок) добива и умножава, а није прилепчива“.

ваља владати“) које је, вероватно, написао др Карло Пацек. Одмах, сутрадан кнез Милош, „Његова Светлост Но 3038 од 27 Јулија... одговарајући на рапорт Соејета А. 1741 шиље друго правило „Лек од колере“...а оно „Правило како се ваља од колере чувати“ и прочита да од исправничества натраг узвиште, јер је обширно и цели несходно сочињено, да се народ тим јошт више не узбуњује, јер је оно Правило човек сочињено, који по својој прилици колере није ни видео а дакмоли лечио, но писао је из књига и разума“. Милош је свој рецепт послао посебно и др Пацеку.

Објављивањем „Хатишерифа“ дозвољено је да „Срби могу заснивати болнице“. Пет година касније донешен је први српски – „Сретењски устав“, а Милош завршава стварање првих војних јединица у циљу „чувања јавног безбједија и поретка“. У овом уставу стајао је и параграф: „Старати се о средствима којима којима би се здравље војника одржало и о болницама и о другим за војску полезнима заведенијама“. Нажалост, устав нико није признао, али први војни лекари распоређени су исте године, а од 1836. почиње формирање и грађанске здравствене службе и болница⁽²⁰⁾. Према извештајима Владана Ђорђевића, стање у тим болницама било је катастрофално. Биле су смештене у делу касарне (као у Београду) или у делу кафане (у Чачку). Практично су биле без икаквог особља и неге, а доктор је лекове давао из своје торбе. Лечење у болницама сводило се на две ствари: хлађење ледом и пуштање крви помоћу пијавица.

У Србију долази све више лекара, углавном из Аустро-Угарске (највише из Војводине, а из Хрватске др Јосиф Панчић) тако да их је 1855. било око 30, када је медицину у Паризу завршио државни питомац др Стева Милосављевић⁴, први Србијанац лекар^(21,22). Владан Ђорђевић је у својим „Писмима“⁽²³⁾ износио своје виђење организације санитетске службе⁵, али без ефекта. А ратови су почели.

На почетку Првог српско-турског рата⁶ Србија је имала 60 лекара (19 војних), 10 лекарских помоћника (5 војних) и 26 апотекара (1 војни). Из Аустро-Угарске, највише из Војводине, у Србију је дошло 23 лекара српског порекла. Сматра се да је после ових ратова, из Војводине у Србију, дошло 32 лекара⁽²⁴⁾. Захваљујући помоћи Црвеног крста из целе Европе, а највише из Русије и Енглеске, у рату је било: 120 доктора медицине и хирургије, 49 лекара и врачева и 157 апотекара⁽²⁵⁾. Најбољи приказ санитетског збрињавања у Београду и у болницама страних мисија дао је Милан

4 Др Пацек о Стеви Милосављевићу (1827–1879) каже: „Од како се је у обновљеној Србији почела давати стипендија за изучавање медицине на страни, ово је први случај да је избор извршен *lege artis*. Изабрани питомац С. М. лепо се одужио свом народу и отаџбини не само као лекар него и као начелник санитета“.

5 У истим Писмима, поред осталих упутстава превео је обимну Есмархову монографију „О лекарским дужностима на завојшту бојног поља, и о транспорту рањеника у болнице“.

6 На знак Русије да ће подржати Србију у евентуалном сукобу са Турском, Србија и Црна Гора објављују рат Турској 18. јуна 1876. Србија је недовољно припремљена економски, политички и војно за рат („за ослобођење, независност и културу“) и није успела, те је у Београду потписан мир са Турском као „*status quo ante bellum*“.

Радовановић у „Белешкама“ које је у две књиге штампао Српски архив^(26,27). Није тачан податак, који се често наводи, да је после паљења архиве 1915. године у току повлачења српске војске, „Историја санитета“ Владана Ђорђевића, једини извор санитарских података из овог периода.

У Другом српско-турском рату⁷ Србија је имала 64 лекара, 41 лекарска помоћника и 25 апотекара, укупно 130, а по формацији, требало је 411. Покушај ангажовања страних друштава Црвеног крста није успео, као ни покушај „ангажовања платног медицинског персонала“. Српски санитар овај пут је ратовао сам⁸. Српски санитар је ушао у рат са 45 лекара, 34 лекарских помоћника и 19 апотекара⁹. На срећу рат је трајао кратко⁽²⁸⁾. На несрећу одвијао се зими.

У току Првог и Другог српско-турског рата као лекарски помоћници у пољским болницама радили су и многи студенти медицине, као што су: Лаза Лазаревић, Војислав Субботић, будући отац српске хирургије, Милан М. Радовановић и други.

Медицинска публицистика

Док се у средњовековној Србији јело златним виљушкама и кашикама, у свету се почело са штампањем књига. Док је свет откривао научни метод и неопходност публикација сазнања, у Србији је било забрањено писање „из књига и главе“. Због много чега, не само због ропства, у Србији се каснило четири века са првим штампаним текстовима.

Публикације на српском језику биле су ретке и штампане су иностранству. Нпр. др Јован Стејић је још 1826. превео и објавио у Бечу „Макротику“ Кристофа Хуфеланда (H. V. Huveland)⁽²⁹⁾. У опширном предговору износи и проблем српског правописа и ортографије са својим виђењима решења, а овај рад наставља и као члан Друштва српске словесности^(30,31).

Све до средине 19. века, Вук Караџић је био најплоднији српски медицински писац! Вероватно први медицински спис штампан у Србији је опширно „Поученије – за лечење Болестника од болести холере по оним местима гди Доктора нема и Средства коима се од ове болести сачувати може“ које је највероватније написао др Јован Стејић. Штампарија је донешена маја 1831. из Петрограда, а Упутство је изашло 9. септембра 1831.

7 Тачно годину дана касније, почео је нови руско-турски рат и Србија 13. децембра (1.12) 1877. улази поново у рат. Уговором о миру који су потписале Русија и Турска 3. марта (19.2) 1878. у Сан-Стефану, призната је независност Србији, Црној Гори и Румунији.

8 У Првом српско-турском рату Црвени крст је ангажовао 34 лекара и лекарских помоћника и распоредио по болницама 200 болничара и нудиља. У Другом српско-турском рату Црвени крст је о свом трошку ангажовао 12 лекара, лекарских помоћника и апотекара и распоредио око 150 болничара.

9 У исто време, у немачкој војсци један лекар збрињавао је 250 војника у миру или 320 у рату, а у Србији је било 2500 војника (и официра) на једног лекара!

Прва штампана књига у Србији је Стејићев „Сабор истине и науке“. То је и вероватно разлог сукоба са Милошем јер је штампана без кнежеве дозволе, Вуковим писмом, уз неопростиве критике и слободоумне мисли! Вук Караџић је објаснио у писму кнезу Милошу да је „*тај спис опаснији за вас од прокламације Чарпића и учитеља Мије*“!⁽³²⁾ Јован Стејић је био прихватио Вуково писмо⁽³³⁾, али је бранио и право да се уносе црквено-словенске речи, а ортографија коју је написао, практично је онемогућила увођење Вуковог писма до 1868. године.

Долазак Јосифа Панчића¹⁰ маја 1846. у Србију има посебан значај. Процват научног мишљења у другој половини 19. века у Европи, захваљујући њему присутан је и у београдској Великој школи. Утицај Јосифа Панчића на читаве генерације академица је огроман и чини се пресудан за даљи развој научног мишљења у Србији. Међутим, најважније је да им открива смисао чињеница које треба запазити, описати и рашчланити, а потом их скупити, разврстати, анализирати и уопштити. Тиме је фундаирао у Србији методологију научног истраживања. Формирање научног мишљења води његове ђаке у учтив интелектуални скептицизам и одмерени критицизам, а да је научно сазнање, као опште добро, неопходно и објавити. Зато Милан Радовановић каже: „*Вредније је публиковати један факат, па ма колико незнатан и мали него написати купусару мисли преживелих и изанђалих*“. Један век касније Енглези то кажу као „*publish or perish*“ („објавити или пропасти“).

Панчић је своје ученике стимулисао на упознавање новог и превођење најактуелнијих европских дела. И данас је боље превести добар страни уџбеник, него написати властити, пренатрпан и недоречен, лоше конципиран скуп нејасних и непотребних података. И поред законске обавезе публиковања уџбеника, у време неразвијеног школства, непознавања страних језика, неразвијеног српског језика и терминологије, преводилаштво је било најбоље решење. Тако Милан и Алекса Радовановић преводе Дарвиново „Порекло врста“⁽³⁴⁾ и Хекелову „Природну историју постојања“⁽³⁵⁾. Супротна су мишљења о Панчићевом (анти)еволуционизму. Чак и Милан Радовановић у предговору Алексиног превода Хекеловог дела пише двосмислено о Панчићу: „*Друго издање Зоологије његове која се нас овде понајвише тиче, изашло је 1872. године. Она је писана по Милн-Едвардсу, Агасицу и Лајнису. И аутори, и зоолошки материјал овог уџбеника и размештај његов уз гдекоје рефлексије поштованог писца откривају одмах, да он са теоријом еволуције нема ништа заједничко. Тако исто у свим осталим делима његовим изложен је само пребогат материјал јестаственички без икаквих рефлексија, или, овде, онде провирују по где која филозофска мисао, која никако не иде у прилог Науци о развићу... Међутим, љуто би се преварио онај, који би из овог закључити хтео да је г. Панчић начелни борац противу*

10 Јосиф Панчић (1814–1888), доктор медицине и ботаничар, професор и ректор Велике школе и члан Државног савета, члан Друштва српске словесности (од 1850), члан и председник Српског ученог друштва (1879–82), први председник Српске краљевске академије (1887–88).

доктрине еволуције. Круг његовог рада није само штампа. Нама јоште звоне речи његове, изговорене једном приликом у кабинету његовом: „Видите књигу ову – показујући на Дарвинову *Origin of Species* – да ли је само икако могуће, ја овако стар, сео бих да је преводим“. Управо Панчић их је стимулисао за превођење Дарвина, а вероватно забуну прави и Панчићево одбијање понуде министра С. Сретеновића да уз богату награду доврши превод Дарвина¹¹. У сваком случају, Алекса и Милан Радовановић су преводима Хекела и Дарвина основали еволуционизам код нас и зато их треба сматрати једним од покретача модернизације природњачких наука у Србији.

Др Аћим Медовић, професор на Великој школи, писац је првих медицинских унивезитетских уџбеника код нас („Судска медицина за правнике“, 1865. и „Судска медицина за судске, полицајне и санитетске званичнике, за адвокате и остале правнике“, 1866). Своја предавања са течаја за бербере (болничаре) издао је 1869. у књизи „Мале хирургијске услуге и прва помоћ у повредама тела“. Издао је 1871. и уџбеник за јавну и социјалну хигијену „Санитетска полиција“.

Српско лекарско друштво формирано је 1872. године и истовремено његово гласило Српски архив за целокупно лекарство, чији је први број изашао 1874. Српски архив, до данашњих дана има водећи стручни и научни медицински значај у Србији.

Да ли има веће трагедије од судбине браће Радовановић? Умрли су премлади, њихова библиотека је изгорела, гробница порушена и, поврх свега, били су потпуно заборављени су^(36,37)!

Појава одређених болести била је од таквог значаја да је буквално мењан ток историје (и политике)⁽³⁸⁾. Крајем 19. и почетком 20. века права пошаст културне Европе биле су специфичне заразе. Наиме, око 20% европске интелигенције било је заражено сифилисом, а од туберкулозе је умирало 12,5% становника Европе. И у Европи су књижевници умирали чешће у односу на становништво, али у Србији је од туберкулозе умрло више од половине књижевника⁽³⁹⁾, као највећа сиротиња. Сматрана је чак и болешћу песника. У време државног и културног препорода Србије, од половине 18. века, српску књижевност углавном су стварали младићи, а долазили су из ширих слојева поробљеног и сиромашног народа. Поред тога, књижевни рад у нас је незахвалан посао, понекад једнак страдању. Михаило Максимовић је записао још 1792. у Бечу у једном сатиричном спису: „Од сербске литературе живети јест толико колико од капуцина чорбу носити (бити просјак)“. Болест беде и сиромаштва покосила је више од 50% српских књижевника у овом периоду, значајно чешће у односу на становништво у истом времену, а код умрлих до 35. године живота туберкулоза је била узрок смрти у 2/3 случајева. Просечан животни век код 304 умрлих књижевника био је 39,9 година, а код евидентираних туберкулотичара 35,9 година. Није боље ни са сликарима (просечни животни

11 Публикована су осам од 15 поглавља. Милана Радовановића је прекинула смрт у кориговању рукописа припремљеног за штампу.

век 38 година) и композиторима (просечни животни век 37,7 година). Кратак животни век је главни узрок малих опуса или „*кратких амплитуда*“ како каже Јован Цвијић. Иако има дела трајних вредности, вероватно би их било још више и још значајнијих да их је више писано „*сталоженим умом и мирном руком зрелог генија*“, а не у току борбе за голу егзистенцију. Ипак, за непуних 11 година радног века Лаза Лазаревић је створио дело за које је потребно неколико радних векова. За непуних 40 година живота и 11 година рада настала је једна од најблиставијих звезда српског медицинског и књижевног неба. Лаза Лазаревић је у медицини наш први клиничар и наш први научник који је светској медицинској науци дао свој (и наш) допринос и оставио неизбрисив траг⁽⁴⁰⁾. Као књижевник сматра се оснивачем српског реализма и најпревођенији је наш лекар-књижевник, преводен на енглески, француски, немачки, италијански и све словенске језике.

Зар има „*краће амплитуде*“ од браће Радовановић: Михаило и Алекса Радовановић су имали само по неколико година проведених у раду, а Милан можда 7–8 година. А управо, Михаило (1840–1863), Милан (1849–1878) и Алекса (1852–1875) својим књижевним, медицинским и преводилачким радом зачињали су на новим основама стручну публицистику код нас. Превели су најзначајнија правна, природњачка и медицинска дела оног доба, када је у Србији било свега неколико публикованих дела. Тиме су уводили у Србију европских дух, просвету, науку, материјализам, рационализам... Дарвинов еволуционизам је уздрмао окорела схватања у целој Европи јер је „*Порекло врста*“¹² из корена мењало погледе на свет: човек више није себе прихватао као створеног и послушног (божијег), већ као насталог, променљивог, самосвесног и одговорног дела природе⁽⁴¹⁾.

Браћа Радовановић су преводили са енглеског, француског, немачког, руског, чешког, бугарског, латинског језика. Имали су једну од најбогатијих библиотека у ондашњем Београду са 891 књигом. После њихове смрти, отац је поклонио библиотеку ђацима Велике школе¹³. Библиотека је касније пренета у Народну библиотеку и на жалост изгорела у бомбардовању 1941. Једино се списак књига чува у Архиву Србије. Отац је Великој школи поклонио и костур, за који је молио ректора да остане на Великој школи и да се Владан Ђорђевић брине о њему.

У исто време су зачели рад на српској терминологији „*ex nihilo*“⁽⁴²⁾. Као пример може послужити термин „*екологија*“ који не користи Дарвин, али га Алекса Радовановић, студент медицине, дефинише преводом Хекела¹⁴ као „*збир знања која се односе на економију природе... екологија је*

12 On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life, (1859). Од шестог издања (1872.) књига се издаје под скраћеним називом The Origin of Species.

13 У свом писму, уз попис књига отац Маринко пише: „...По напомени мог драгог Милана, последње утехе старости моје ја уступам учећој се младежи Српској сав књижевни материјал њихов на проучавање, не тражећи за то никакву материјалну награду...“.

14 „Задужбина г. Илије Коларца наградила је превод овај са сто дуката“.

изучавање свих сложених узајамних односа, које Дарвин назива условима и беспопштедном борбом за опстанак“. Свестан проблема терминологије Алекса Радовановић је писао: „...Што се научних термина тиче, било ми је врло тешко наћи се у неуређеном стању Јестаственице наше. Ту сам узео за принцип послужити се само оним српским научним терминима које сам у делима г. Др Панчића нашао...“ и држати се Панчићеве препоруке: „...Међутим, немојмо пренагљивати у ковању нових речи већ дај да брижљиво збирамо и верно бележимо...“.

Браћа Радовановић су вишеструко задужили нашу културу свесни потреба свог народа као наши људи оног времена образовани у иностранству⁽⁴²⁾. Милан Радовановић је поред превода Дарвина превео и значајна медицинска⁽⁴³⁾, хируршка⁽⁴⁴⁾ и ратно-хирушка дела^(45,46), којих није било на српском. Владан Ђорђевић је имао изузетно високо мишљење о раду браће Радовановић: „...За што показивасте сва тројица онако много даровитости, онако неусцрпну вредноћу, онако обилато знање и онако топлу љубав према отаџбини, када са тако грозном следственошћу умирате један за другим баш у оном тренутку када показасте чему су се од вас могли надати родитељи у својој тешкој старости и отаџбина у својој огромној борби за опстанак и за слободно развиће својих сила?“⁽⁴⁷⁾. Нажалост, нису се оствариле речи Владана Ђорђевића: „...и док се год у српској књижевности буду обрађивала питања природних наука и војног санитета, свагда ће се диком спомињати име вредног Милана М. Радовановића...“⁽⁴⁸⁾.

Браћа Радовановић су сахрањени на Ташмајданском гробљу¹⁵ где су били сахрањени: Стеван Книћанин, Илија Милосављевић – Коларац, Ђура Даничић, Ђура Јакшић, Михаило Илић, Јоаким Вујић, Сима Милутиновић – Сарајлија, Глигорије Возаревић, Милица Стојадиновић – Српкиња и други. Гробница је подигнута 1882. и заменила првобитни мермерни споменик. Сазидана је према пројекту Александра Бугарског, у српско-византијском стилу, висине са кубетом око шест метара и била је прави украс, често приказивана у ликовним делима тог доба. На натпису на западној страни наведена су имена сахрањених¹⁶, а на источној страни наведена су њихова дела¹⁷. По зидовима капеле налазили су се портрети Михаила, Милана, Алексе¹⁸ и њихове сестре Катарине. Посмртни

15 Гробље је подигнуто 1826. а на захтев метрополита београдског Михаила из 1871., после 15 година гробље је премештено изнад Булбулдерског потока, на земљиште које је некад припадало Владану Ђорђевићу. Гробље је отворено 16. августа 1886. и погрдно названо Владановац.

16 Овде су сахрањени Михаило, Милан и Алекса, дични синови и Катарина дивотна кћер Маринка и Јелке Радовановић. Младост, лепота, памет, наука и вредноћа њихова не може се прежалити.

17 Прерана смрт у 23. и 28. години, узео им драгоцен живот, али осташе им између многих ова дела да светле на пољу науке српске: Основи казнителног права – Орталан, Јустијанове институције. Природна историја постања – Хекел. О границама сазнања природе – Ди Боа. Постанак фела – Дарвин. Физичке силе и узајамне снаге у природи. Земља и природни појави. Шта то пишеш? (Посвећено сестри Катарини...)...“.

18 Портрете тројице браће је израдио Степа Тодоровић, а данас се налазе у Народном музеју у Београду.

остацн су премешетени 28. фебруара 1928. на Ново гробље, гробница је потом срушена, а сваки траг јој се губи 1940. године. Остала је забележена само на цртежима⁽⁴⁹⁾.

Преводи браће Радовановић појављивали су се свега неколико година после публикавања Дарвинових и Хекелових дела и чинило се, како је Дарвин писао Милану Радовановићу, да ће Срби ускоро заузети видно место међу европским народима у природњачким наукама. Међутим, браћа Радовановић су убрзо заборављени. Први потпуни превод Дарвиновог дела појављује се тек 1948. (Недељко Дивац, 1883-1964), а притом је превод Милана Радовановића једва поменут у дискусији са промоције, а не и предговору другог превода, 70 година после првог превода. Браћа се помињу потом тек 1988. у Природњачком музеју поводом „Развоја јестаственице у Србији“⁽³⁷⁾, а циљано и посебно се њихов значај истиче тек 2009.⁽⁵⁰⁾ и 2010. године⁽⁵¹⁾! Колико ће то потрајати у непромењеним околностима? Показаће време. Или ће све ово изгледати као усамљени покушаји нереалних ентузијаста.

Мада су браћа Радовановић добили 1934. године своју улицу у Београду (на Врачару), узалуд ћете тражити њихова имена по енциклопедијама, литература о њима скоро и да не постоји, а по обиму и значају њиховог дела тербало би их сврстати међу наше великане.

Мало је области у медицини толико потцењено и запостављено као историја медицине. У Србији, која толико жели да се прикључи културној Европи⁽⁵²⁾, стаје у проучавању историје медицине можда је најгоре. На погодном тлу, честе кризе и ратови доводили су до ерозије морала, недостатка и потцењивања знања, девалвације звања, инфлације титула, хиперпродукције кадрова и нестајања ауторитета, а тиме и до погубног и ненадокнадивог културног дисконтинуитета.

Закључак

Упоредо са оснивањем српске државе и војске, формира се и њена санитетска служба. Оно је значајно успорено неразумевањем и немаштином, а највише ратовима које је Србија водила. Браћа Радовановић су превели најактуелнија европска дела, али она нису била популаризована и нису имала истакнут значај јер су брзо запостављена и заборављена, као и њихови аутори. Све то можда говори о српском културном бићу, али та дела могу имати данас велики значај за изучавање тог времена и враћање нашег дуга према великом делу и ауторима. Прерана смрт од туберкулозе прекинула је њихов рад. Необично обимно и значајно дело било је познато само неколицини зналаца и никада није доживело праву стручну и научну афирмацију.

Литература

1. Игњатовић М. Војна хирургија у Србији у време Првог и Другог српског устанка. Војносанит Прегл 2003; 60(3): 393-8.
2. Игњатовић М. Српска санитетска служба 1820–1900. У: Мучалица М, уредник. Одједи. Зборник радова са округлог стола са међународним учешћем, посвећеног браћи Радовановић. Суботица, 2010 Сеп 3–4. Београд: Природњачки музеј; Суботица: Градски музеј; 2010[ДВД]; стр. 1–26.
3. Игњатовић М. Формирање војне санитетске службе у Србији средином XIX века. Војносанит Прегл 2003; 60(4): 509-15.
4. Јустинијанове институције, превео и са нуждним' објасњавајућим' приметбама пропратио Михаило М. Радовановић, Београд: 1864.
5. Ортолан. Ж. Основи казнителног права, превео Михаило М. Радовановић, Београд: 1864.
6. Бруер ЕК. Тумачење природних појава или зашто – зато, превео Велимир Антић. Београд; 1870.
7. Бекет А. Земља и природни појави на њој, превод Алекса М. Радовановић. Београд; 1870.
8. Хекел Е. Природна историја постања, с немачког превео Алекса М. Радовановић, (Место предговора, Милан М. Радовановић), Београд; 1875.
9. Игњатовић М. Изучавање историје војне медицине и хирургије. Војносанит Прегл 2002; 59: 429-35.
10. Павловић-Лазаревић Г. Настава јестаственице у Србији у XIX веку. У: Мучалица М, уредник. Одједи. Зборник радова са округлог стола са међународним учешћем, посвећеног браћи Радовановић. Суботица, 2010 Сеп 3–4. Београд: Природњачки музеј; Суботица: Градски музеј; 2010[ДВД]; стр. 1-17.
11. Караџић ВСт. Српска историја нашег времена. Београд: Нолит; 1972.
12. Каџић РВ. Медицинске прилике у Београдском пашалуку у доба Првог српског устанка. Арх Истор Здравст Култ Србије 1983-1984; 12-13: 33-46
13. Станојевић В. Три прва лекара у обновљеној Србији. Срп Арх Целок Лек 1957; 85: 618-21.
14. Михаиловић В. Први дипломирани лекари у обновљеној Србији (I). Срп Арх Целок Лек 1937; 39: 8-17.
15. Михаиловић В. Први дипломирани лекари у обновљеној Србији (II). Срп Арх Целок Лек 1937; 39: 128-43.
16. Ђорђевић В. Историја српског војног санитета. Књига

- прва: 1835-1875. Историја српског војног санитета за првих 40 година његовог развитка. Београд: Министарство војно; 1879.
17. Михаиловић В. Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804-1860. Београд: Научна књига; 1951.
 18. Михаиловић В. Осврт на санитарске прилике у обновљеној Србији. Срп Арх Целок Лек 1940; 42: 32-41.
 19. Михаиловић В. Колеричне заразе у обновљеној Србији. Срп Арх Целок Лек 1941; 43: 75-113.
 20. Игњатовић М. Историја војне хирургије у Србији (до Другог светског рата). У: Чоловић РБ, уредник. Хроника хирургије у Србији. Београд: Просвета; 2002. п. 143-190.
 21. Михаиловић В. Први дипломирани лекари у обновљеној Србији (IV). Срп Арх Целок Лек 1938; 40: 725-34.
 22. Михаиловић В. Први дипломирани лекари у обновљеној Србији (V). Срп Арх Целок Лек 1938; 40: 824-41.
 23. Ђорђевић В. Војно-лекарска писма. Београд: Министарство војске; 1872.
 24. Miškov D. Pomoć zdravstvenih radnika iz Vojvodine sanitetu Kneževine Srbije za vreme srpsko-turskih ratova 1876. i 1878. godine. Acta Hist Med Stom Pharm Vet 1980; 20(1-2): 211-4.
 25. Velimirović M. Sanitet u srpsko-turskom ratu 1876. godine (prema referatu Multanovskog i Kurteva). In: Zbornik radova XXI naučnog sastanka; 1971 Sep 16-18; Niš, Jugoslavija. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije; 1971. p. 57-62.
 26. Радовановић ММ. Белешке. Књига прва. Срп Арх Целок Лек 1879; 4(2): 1-226.
 27. Радовановић ММ. Белешке. Књига друга. Срп Арх Целок Лек 1879; 5(2): 1-254.
 28. Игњатовић М. Српско ратно хируршко искуство (1876-1918). I део: Ратна хирургија у Србији у време српско-турских ратова. Војносанит Прегл 2003; 60(5): 631-40.
 29. Стејић Ј. Макровиотика или Наука о продуженију живота човеческог. Преведена и с додацима умложена от Јована Стејића. Прва част. Беч; 1826.
 30. Стејић Ј. Практична правила србског правописа. Гласник ДСС 1852; 4: 4-15.
 31. Стејић Ј. Предлог за Српски рјечник и Српску граматику. Гласник ДСС 1853; 5: 1-13.
 32. Станојевић В. Др Јован Стејић (1803-1853). Срп Арх Целок Лек 1957; 85: 905-8.
 33. Младеновић А. Млади Јован Стејић – о српском књижевном језику и писму на почетку свог списатељског рада.

- Југословенски филолог 2000; 56: 687-97.
34. Радовановић ММ. Постанак фела помоћу природног одбирања. Написао Чарлс Дарвин. Превод са енглеског. Београд: Државна штампарија; 1878.
35. Радовановић АМ. Природна историја постања. Написао Др. Ернст Хекел. Превод са немачког. Београд: Државна штампарија; 1875.
36. Мучалица М. Заборављена браћа Радовановић. Београд: Природњачки музеј; 2009.
37. Јовановић М. Доприноси Алексе и Милана Радовановића развоју еволуционизма у Србији. У: Мучалица М, уредник. Одјеци. Зборник радова са округлог стола са међународним учешћем, посвећеног браћи Радовановић. Суботица, 2010 Сеп 3-4. Београд: Природњачки музеј; Суботица: Градски музеј; 2010[DVD]; стр. 1-8.
38. Grmek MD. Povijest medicine. In: Medicnska enciklopedija. Tom V. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod; 1970. p. 354-77.
39. Tomašić K. 200 godina književničke sudbine. In: Stanojević V, Dragić M, Bizjak M, Đorđević S, Pejić S, Vorgić Lj, et al. Zbornik radova saopštenih u Sekciji za istoriju medicine i farmacije. Knjiga VIII. Beograd: Srpsko lekarsko društvo; 1973. p. 229-45.
40. Игњатовић М. Лаза К. Лазаревић (1851-1891) – 1. део. Војносанит Прегл 2001; 58: 695-701.
41. Гавриловић Љ. Дарвин међу нама: даровани свет небројених искустава. У: Мучалица М, уредник. Одјеци. Зборник радова са округлог стола са међународним учешћем, посвећеног браћи Радовановић. Суботица, 2010 Сеп 3-4. Београд: Природњачки музеј; Суботица: Градски музеј; 2010[DVD]; стр. 1-17.
42. Винавер Н. Проучити и вредновати. Јединство стваралачког процеса. У: Мучалица М, уредник. Одјеци. Зборник радова са округлог стола са међународним учешћем, посвећеног браћи Радовановић. Суботица, 2010 Сеп 3-4. Београд: Природњачки музеј; Суботица: Градски музеј; 2010[DVD]; стр. 1-12.
43. Радовановић ММ. О дејству хлорала-хидрата у периоди отварања материце и истурања плода. Инаугурална дисертација Др. Раисе Светловској на Медицинском факултету у Берну. Превод са немачког. Београд: Државна штампарија; 1876.
44. Радовановић ММ. Аерацијона метода лечења рана. Превод са руског. Београд: Министарство војено-Државна штампарија; 1878.

45. Радовановић ММ. Београд: Прва помоћ рањеноме. Предавање Др-а Ф. Есмарха. Превод са немачког. Срп Арх Целок Лек 1876; 2(2): 1–58.
46. Радовановић ММ. Војени хирургички требник. Написао Др. О. Хајфелдер. Превод са немачког и француског. Београд: Војено министарство-Државна штампарија; 1877.
47. Ђорђевић В. Успомена. У: Радовановић ММ. Шта то пишеш?... (Посвећено сестри Катарини). Београд: Штампарија Н. Стефановића и Друга; 1879. п.3–22.
48. Ђорђевић В. Надгробна реч над Миланом М. Радовановићем. Српске новине 1878; 46(118): 519.
49. Обреновић В, Милијановић О. Пренос посмртних остатака браће Радовановић са Ташмајданског на Ново гробље у Београду. У: Мучалица М, уредник. Одједи. Зборник радова са округлог стола са међународним учешћем, посвећеног браћи Радовановић. Суботица, 2010 Сеп 3–4. Београд: Природњачки музеј; Суботица: Градски музеј; 2010[DVD]; стр. 1–8.
50. Мучалица М. Заборављена браћа Радовановић. Београд: Природњачки музеј; 2009.
51. Мучалица М, уредник. Одједи. Зборник радова са округлог стола са међународним учешћем, посвећеног браћи Радовановић. Суботица, 2010 Сеп 3–4. Београд: Природњачки музеј; Суботица: Градски музеј; 2010[DVD].
52. Mladenović J. Kritička beleška Stevana Sremca o proslavi stogodišnjice Prvog srpskog ustanka. Peščanik 2004; 2(2): 299–303.

